

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім.І.ФРАНКА

На правах рукопису

ЯРЕМКО
Ярослав Петрович

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ

10.02.01
Спеціальність 10.02.02 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дрогобич - 1997

АВ 38.607

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Дрогобицького державного педагогічного інституту ім.І.Франка.

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор Винницький В.М.,
завідувач кафедри української мови
Дрогобицького державного педагогічного
інституту ім.І.Франка

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
професор Закревська Я.В.,
провідний науковий співробітник
Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича
НАН України

кандидат філологічних наук
Пілецький В.І.
доцент кафедри української мови Львівського
державного університету ім.І.Франка

Провідна організація - Вінницький державний педагогічний
інститут

Захист дисертації відбудеться 29 жовтня 1997 року о 10.00 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.04.04.12 для захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
при Львівському державному університеті ім.І.Франка (290601, Львів,
вул.Університетська, 1).

3 дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського
державного університету ім.І.Франка.

Автореферат розіслано «27» Вересня 1997 року.

Учений секретар
спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук
доцент

Зте... 3.ТЕРЛАК

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00751478 (W)

Потужним джерелом поповнення сучасного словникового складу є військова термінологія (далі - ВТ), яка тісно пов'язана із життям суспільства. З цього погляду українська військова термінологія (далі - УВТ) пройшла довгий і складний шлях розвитку.

Актуальність дослідження. Українська військова термінологія формувалася в умовах, які важко назвати сприятливими: у періоди бездержавності вона не мала першоснови розвитку - комунікативної відтворюваності. Як наслідок - її генеза була не еволюційною, а фрагментарною. Тому на сучасному етапі актуальною стає потреба комплексної характеристики української військової термінології в соціолінгвістичному контексті. Безпосередній зв'язок цієї мовної підсистеми із військом як державним інститутом дає підстави розглянути її в ієрархії суспільних терміносистем.

Порівняно з іншими термінологіями суспільних наук в українському мовознавстві досліджувалася досить активно: Т.Панько, А.Бурячок (суспільно-політична термінологія), А.Сербенська (юридична), Д.Кирик, Н.Жовтобрюх (філософська) та ін. Однак дослідження мови суспільних наук проводилось вибірково. Українська військова термінологія (особливо новітня) об'єктом системного наукового зацікавлення не була, незважаючи на історичну тяглість української військової справи. Її окремий етап (XVI - XVIIст.) знайшов відображення у монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» -К., 1985. -С.496-504.

Останнім часом помітна тенденція до усунення суспільних обмежень та деформацій, нашарованих впливом позамовних факторів. Відновлення функціонального статусу УВТ в умовах державотворення засвідчили документи, значення яких виходить за лінгвістичні межі: «Загальновійськові статuti Збройних Сил України»(1993), «Російсько-український словник для військовиків» (Київ-Львів,1995). У 90-х рр. XXст. на принципово новій основі проводиться науково-дослідницька робота із загальнотермінологічних та військово-термінологічних проблем на Міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференціях. Українська військова термінологія стає об'єктом дисертаційних досліджень (Т.Михайленко, Г.Халимоненко).¹ Однак її аналіз як з погляду соціолінгвістичного, так і лексикологічного не можна вважати достатнім.

¹ Див. Т.Михайленко. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах. Автореф. дис. ... докт. філол.наук. -К., 1996.
Г.Халимоненко. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва. Автореф. дис. ... канд. філол.наук. -К., 1993.

Мета дисертаційної роботи - дослідити процес (умови, шляхи і способи) формування української військової термінології. Поставлена мета визначає такі **основні завдання**: 1) встановити взаємозв'язок між розвитком УВТ, історією українського війська та розвитком військової справи взагалі; 2) виявити джерела формування і поповнення УВТ, при цьому уточнити шляхи запозичення чужомовних слів; 3) у діахронно-порівняльному плані дослідити словотвірну структуру військових термінів, визначити найбільш продуктивні словотвірні моделі та ознаки структурної системності; 4) висвітлити на структурно-семантичному рівні національну самобутність військових найменувань; 5) простежити розвиток певних військових термінів у лексико-семасіологічному аспекті; 6) з'ясувати доцільність уживання окремих лексичних елементів з метою впорядкування УВТ, відновлення її автентичності.

Об'єктом дослідження є такі лексико-тематичні групи (далі - ЛТГ): назви зброї та її компонентів; назви амуниції; назви бойових припасів.

Матеріалом для дослідження послужили різного типу словники, здебільшого ХХст., а також різноманітні військові матеріали (правильники, статuti, військові журнали).

Наукова новизна. Дисертаційна робота є першою спробою комплексної характеристики УВТ як системи в процесі її становлення і розвитку. Вперше до лінгвістичного дослідження залучено раритетні пам'ятки. У роботі зроблено спробу уточнити джерела та хронологію запозичень, а також з'ясувати доцільність використання окремих лексичних елементів.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що у ньому на конкретному мовному матеріалі висвітлюються особливості формування української військової терміносистеми, її місце і роль в структурі сучасної української мови.

Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі викладання курсів історії української мови, лексикології і лексикографії, історії українського війська, в спецкурсах і спецсеминарах з термінології, при укладанні словників, довідників з термінології і т.п.

Основним методом дослідження є діахронно-описовий. Частково використовується також зіставний метод для вияву специфічних рис лексичних одиниць у порівнюваних мовах.

На захист виносяться такі положення:

1. Вершини у розвитку української військової термінології співвідносяться з періодами державної незалежності та Визвольних змагань: княжа доба; козацька доба; Визвольні змагання 1917-1921рр.;

українізація 1925-1932рр.; бойові дії українських формувань другої світової війни; сучасний етап становлення українського війська.

2. У цей час УВТ прагнула розвиватись у річищі європейських мов, орієнтуючись, з одного боку, на власні ресурси, передусім на термінологізацію загальноживаних слів або утворення нових лексем за словотвірними моделями української мови, з другого – на переважно вмотивоване запозичення чужомовних слів.

3. Джерела запозичень, їх інтенсивність, шляхи і засоби освоєння залежали від функціонального статусу української мови, її міжмовного контактування, стану української військової справи. У цьому плані УВТ зазнала найбільшого впливу німецької та російської мов, а також (здебільшого в Галичині) польської, яка виконувала посередницьку функцію.

4. УВТ як система номінацій спеціальних понять виформувалася у 20-і роки ХХст., виявивши національну специфіку як на семантичному, так і на структурному рівнях.

5. На сучасному етапі розвитку української військової терміносистеми найбільш продуктивним способом творення є синтаксичний. На основі складених номінацій формуються мікросистеми, що передають родо-видове співвідношення понять. Це сприяє структурній систематизації, заповненню термінологічних лакун.

Апробація дослідження. Обговорення дисертації відбулося на засіданні кафедри української мови Львівського державного університету ім.І.Франка. Основні положення дисертації викладались на Всеукраїнських і міжвузівських конференціях: «Українська термінологія і сучасність»(Київ, 1996), «Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку»(Запоріжжя, 1996), «Проблеми слов'янського термінознавства»(Тернопіль, 1996), «Суспільствознавчі науки та відродження нації»(Луцьк, 1997), III-ій регіональній краєзнавчій конференції(Дрогобич, 1997), на Міжнародних наукових конференціях «Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні»(Київ, 1996), «Українсько-польські взаємини в Галичині в ХХст.»(Івано-Франківськ, 1996).

Структура і зміст дисертації. Робота складається зі Вступу, двох розділів і Висновків, списку використаної літератури, умовних скорочень.

У **Вступі** визначається актуальність теми, мета і завдання дисертації, обґрунтовується її наукова новизна, теоретичне і практичне значення, класифікуються джерела фактичного матеріалу. Тут формулюються основні положення, які виносяться на захист, а також розглядаються окремі базові поняття теоретичного характеру, що не

мають усталених тлумачень, зокрема: а) відношення між поняттями «військова лексика» і «військова термінологія»; б) з'ясовується дефініція «військова термінологія».

Прийнятним, на нашу думку, є усталене твердження про співвідношення термінології і лексики: термінологія розглядається як підсистема в структурі загальнолексичної системи мови, як функціональний різновид загальнолітературної мови. Самозрозуміло, що сучасна військова термінологія не могла існувати лише у вузькопрофесійних межах. Розвиток будь-якої галузі стимулює проникнення одних компонентів науки в інші, формуючи склад міжгалузевих термінів. Отже, військова термінологія - це сукупність моногалузевих і полігалузевих спеціальних найменувань, що співвідносяться з певними поняттями військової сфери і утворюють відповідну терміносистему.

У першому розділі «Джерела формування та шляхи поповнення української військової термінології» висвітлено її витоки, умови вироблення форм і моделей, що стали основою для подальшої розбудови УВТ. Генетичне коріння УВТ сягає періоду Київської Русі. Серцевину військового словникового складу княжої доби утворили слов'янські назви: *стріла, праща, порок, рогатина, пірнач, сулиця*. Інтенсивні інтеррегіональні військові контакти населення Київської держави з тюркськими племенами, варягами і Візантією спричинили проникнення чужомовних лексичних елементів, з-поміж яких переважали тюркізми: *канчук, кістень, колчан*. Поповнення УВТ сприяло, з одного боку, виробленню професійної мови військових, з іншого - стимулювало безперервне варіювання і відбір лексичних засобів, утворення синонімічних рядів. Причиною виникнення термінів-дублетів були: а) паралельне вживання власної і запозиченої назв: *сокира, топір* (від давн.-іран. *tapara*); б) одночасне функціонування власних (*рогатина, сулиця*) або запозичених найменувань (*броня, панцер*); в) використання загальнопоширених і локальних назв (*лук, рожанець*).

Значна частина ВТ княжої доби засвоєна сучасною українською літературною мовою.

Розбудова УВТ козацької доби базувалася на взаємодії таких чинників: а) використання успадкованих словотвірних моделей і створення нових; б) активне залучення ресурсів народнорозмовної мови шляхом змін семантичного обсягу існуючих лексем; в) запозичення як результат міжмовних контактів.

Кардинальні зміни у ВТ XIV-XVIIст. особливо помітні у зіставленні її із співвідносними лексико-тематичними групами княжої доби. Винахід

пороху спричинив відчутну неологізацію у кожній із досліджуваних ЛТГ: а) назви зброї та її компонентів: *бомбарда, гавбиця, гармата, гвер, москетон, пищаль, шомпол, дробовик, кременівка, кріс, лафет, моздір, самопал, фальконет*; б) назви бойових припасів та їх компонентів: *картеч, куля, петарда, шріт, ядро*; в) назви амуніції: *гніт, запальник, кобура, кресало, кулешиник, ладівниця, порошниця, ріг, черес*.

Джерелом неологізації були як власномовні найменування, так і запозичені. Частина спеціальних лексем створювалася морфологічним способом за словотвірними зразками української мови: *добишівка, дуло, держалко, запал, запоясник, кресало, набій, порохівниця, стрільно*.

Помітне розширення номінаційної бази УВТ, її словотворчих засобів відбулося завдяки освоєнню нових моделей - т.зв. гібридних термінів, утворених на дериваційній базі чужомовних слів у поєднанні з українськими формантами: *шротівниця, шомполка, яничарка, ординка, півгуфниця, чвертьсерпентина*.

Уведення композитів у структурну систему військових номінацій у період XIV-XVIIст. було okazіональним і обмежувалося назвами: *камнемет, самопал, єдиноріг*.

Термінологізація загальноновживаних слів здійснювалася двома шляхами: 1) переходом загальноновживаних слів у розряд спеціальних одиниць унаслідок «довантаження» семантики військовим змістом (семантичні неологізми); 2) метафоризацією і метонімізацією як засобами вторинної номінації. Причому метафоризація здійснювалася не тільки на базі одиничних слів, але й цілих ЛТГ, компоненти яких змінювали свої денотативні та сигніфікативні значення: а) побутова лексика: *цівка* (частина вогнепальної зброї, через яку проходить набій), *порох*; б) зоонімічна лексика: *зайчик* (деталь зброї), *коза* (різновид гаківниці); в) біологічна лексика: *граната* (снаряд у вигляді кулі), *ядро* (гладкий сферичний снаряд).

Процес метонімічного творення нових значень був малопродуктивним у досліджуваних тематичних групах. Унаслідок метонімічного перенесення утворилися нові значення слів *залізо* (спершу - «матеріал», згодом - «предмети, вироби із заліза») і *булат* (спочатку - «матеріал», пізніше - «сталевий клинок, меч», а далі - взагалі «зброя»). Проте якщо на сучасному семантичному рівні слово *залізо* втратило своє суміжне значення «зброя», то лексема *булат* зберегла зв'язок з вихідним значенням. Більше того, СУМ фіксує первинне значення із поміткою «заст.», що, зрештою, може спричинити заміну основного значення суміжним.

Механізм номінації нових військових понять у XIV-XVIIст. помітно ускладнюється, про що свідчить урізноманітнення структурних типів. В УВТ цього періоду використовувались не лише терміни-слова, але й терміни-словосполучення, побудовані на гіпонімічних (родо-видових) відношеннях: *холодна зброя, охоронна зброя, вогняна зброя*.

Поповнення тогочасної УВТ відбувалося передусім завдяки запозиченням. Їх діапазон генетично є досить розгалуженим і відображає рівень та характер міжмовних контактів. Локалізація часу і місця запозичень часто зумовлює об'єктивні труднощі. Багато слів, успадкованих із західноєвропейських мов, в історико-етимологічних дослідженнях не отримали ще свого «етимологічного паспорту». Тому визначення мови-джерела, як і мови-посередника, конкретних шляхів і часу запозичення слова в окремих випадках може бути гіпотетичним. Ця складність, однак, не перекреслює сенсу встановлювати основні тенденції запозичень у хронологічному та генетичному аспектах. У часових межах цього періоду простежується певна градація запозичень: менш активно чужомовні назви поповнювали УВТ у XIV-XVст. і досить відчутно - у XVI-XVIIст. Поширення магдебурського права у Польсько-Литовській державі значною мірою посилювало вплив германізмів: *гільза, свер, куля, люфа, шомпол, шріт, штик*. Відчутного імпульсу надав приплив слів з французької мови: *ажуніція, багнет, карабін, лафет, петарда*, а також латинізмів та термінів з італійської мови: *мушкет, піка, пістолет, картеч*; запозичення з чеської - *гуфниця, пицаль, рушниця*. Спорадичними є вкраплення з угорської мови (*палаш, шишак*), голландської (*клинок, гак*), перської (*булат*) та ін. У ЛТГ простежуються внутрішні структурні зв'язки між термінами (семантична спільність, частковий чи повний збіг значень, можливість взаємозамінюваності і т.д.). На цій основі зі складу ЛТГ можна виокремити лексико-семантичну групу (далі - ЛСГ), утворення якої започаткувала узагальнена спершу назва *пицаль*. Компоненти цієї ЛСГ об'єднуються навколо ядерної, інтегральної семи «ручна вогнепальна зброя»: *гаківниця, кріс, мушкет*.

Освоєння запозичень було викликано необхідністю номінацій нових реалій військової галузі, які на українському ґрунті не мали понятійних відповідників. Тому європейці зберігали термінологічне значення мови-джерела. Їх прихід - це результат як прямих міжмовних контактів, так і багатоступеневої міграції, коли основним посередником була польська мова. Давність історичних українсько-польських військових контактів підтверджується їх мовним відбитком. Так, польські мовні «риси» проглядаються і в «Лексиконі» П.Беринди: *тарча* (щит), *потѣск* (вид

зброї), *wlocznia strzala*, або **вшел кое начинье**. Тому закономірна і роль польської мови як посередника німецько-латинсько-чеських запозичень. Однак вплив польського чинника на УВТ гіперболізувати не варто (принаймні до другої половини ХVІст.): цей вплив стає виразним у проміжку від Люблінської унії (1569р.) до Хмельниччини (1648р.).

Формування УВТ відбувалося паралельно із формуванням козацького війська. Поряд із зброєю європейського типу козаки використовували бойові знаряддя «допорохового періоду», більш поширені у тюркських народів. Зброя цих народів ще не була модернізована, і тому корпус українських найменувань поповнився лексемами: *аркан, бобут, каптура, келеп, кобура, темляк, нагайка, наждак, ятаган*. Така конвергенція була закономірним наслідком постійних військових контактів. У сучасній українській літературній мові переважна більшість тюркізмів архаїзувалась.

УВТ не лише зазнавала чужомовних впливів, але й сама була активним посередником. Закономірною і очевидною є її роль у ХІV - першій чверті ХVІІІ ст. як останньої ланки на шляху європеїзмів у російську мову. Об'єктивність такого висновку підтверджує зіставний хронологічний аналіз засвоєння запозичень лексикою української та російської мов (*пушка, пістолет, петарда, квадрат*). Наведений ілюстративний матеріал свідчить про більш ранню їх адаптацію українською мовою. Натомість значна частина вказаних запозичень так і не закріпилась у російській мові через відсутність реалій або проникла в неї пізніше, у т.ч. через посередництво української мови. Цей очевидний факт донедавна часто свідомо обминався або зводився до рівня окаянального (Див.: «Этимологический словарь русского языка» М.Фасмера. -М., 1963-1974).

У ХVІІІ ст. внаслідок зміни геополітичної ситуації переривається розвиток УВТ, законсервувавшись на теренах Центральної і Лівобережної України у народнорозмовній стихії до кінця ХІХст. У Галичині частково реанімація УВТ відбулась у 1848-1849рр. («Руководство до вправи для стражі народної», 1848). Певною мірою збереженню українського військового слововжитку посприяв «Словарь української мови» (Т.І-ІV, 1907-1909рр.) за редакцією Б.Грінченка. Військові назви, подані у цьому словнику, тісно пов'язані із загальнонародною мовою: *тарілка* «часть лука», *замок* «у ружья», *цівка* «ружейный ствол». З погляду термінологічної неологізації кількісний склад досліджуваних груп не зазнав суттєвих змін, більше того - до словника не ввійшли назви (особливо технічна термінологія), що вже функціонували в українській

літературній мові. Словник не фіксує також спеціальних понять, закріплених за лексемами *граната, мушка, ядро*. Свідченням непростого процесу формування УВТ є неусталеність мовних засобів, що проявилось зокрема: а) у розгалуженості синонімічних рядів: *багніт, штик; держак, держало, ручка*; б) у варіативності морфологічного, фонетичного та орфографічного оформлення: *армата, гармата; амуниція, амуниція, муниція*; в) у ваганні автора щодо вибору українсько-російських співвідносних назв: наділок?, «ножны для сабли»?; тил?, «прикладь»?

Отже, як свідчить ретроспективний аналіз УВТ, проведений у першому розділі, формування її опорних системних елементів, форм і моделей співвідноситься з періодом Київської Русі. Українське козацтво, будучи організаційно структурованим, виробило специфічну систему військових найменувань. З початку XVIII і майже до кінця XIX ст. еволюція УВТ була призупинена.

У другому розділі - «Основні тенденції розвитку української військової терміносистеми у XX ст.» - розглядаються умови формування та засоби вироблення УВТ як наукової системи, виявляються вектори її розвитку.

Відродження спеціальної лексики можливе лише за умови її комунікативної відтворюваності. Військові товариства, що виникли в Галичині, сприяли адаптації спеціальних найменувань у відповідних виданнях («Рядові вправи (муштра) для сокільських товариств», «Сокільські вісти», «Вісти з Запорожя», «Січові вісти», «Часопис руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств», перший український військовий журнал «Відгуки»). Та власне спеціальні назви вживалися принагідно, бо домінувала жива народна мова. У процесі стихійного термінотворення відбувалась апробація термінів, їх відбір, вироблялась мова фахових видань. Наслідком цього процесу є перший український статут «Правильник піхотинців».

Виданий 1914р. у Львові, цей документ мав неабияке історико-лінгвістичне значення: а) це перше суто військове кодифіковане джерело УВТ; б) номінативний фонд «Правильника» стверджував історичну тяглість української військової справи: *дуло, кріс, набійниця, держак*; в) УВТ початку XX ст. продовжила об'єктивну тенденцію запозичень з домінуванням німецькомовного чинника. Тому введення нових назв здійснювалося шляхом структурного чи семантичного калькування запозичених термінів, добору адекватних національних відповідників: *язичок* (Zungel), *плитка доставника* (Zubringerplatte), *шийка прикладу* (Kolbenhals); г) помітне тяжіння української військової термінології до

використання живомовних елементів типу *кубло*, *гуз хватальця* зумовлювалось бажанням пришвидшити становлення власної національної термінології; д) уперше в УВТ був використаний особливий тип термінологічних номінацій - слова-символи (в поєднанні з азбукою Морзе), які засвідчили тенденцію до використання формалізованої мови: KR - - - - - «Кріс на перешкоді»; е) «Правильник» став зав'язком українських військових статутів, створивши передумови для реалізації принципу соборності загальноукраїнської ВТ. На його основі був укладений «Правильник піхотинців», виданий Українською Центральною Радою (Київ, 1918); є) функціональне відродження УВТ на початку ХХ ст. виходило далеко за мовні межі: військове термінотворення стимулювало ідею державотворення.

На етапі Визвольних змагань 1917-1921рр. - ВТ стає «духом і буквою» українського суспільного життя, матеріалізувавшись у статутах УГА та армії УНР.

Вершиною розвитку УВТ були 20-і роки ХХ ст. Цьому сприяли екстра- та інтралінгвальні фактори: у період НЕПу в Україні у т. зв. «територіальних частинах» використовувалася - паралельно з російською - також українська мова. Однак у цілому УВТ відставала від рівня наукового відображення розвитку військової галузі.

«Термінологічний прорив» 20-х років виявився і в українському військовому термінотворенні («Практичний російсько-український словник для військових»(1924), «Російсько-український словник військової термінології»(1928) С. та О.Якубських). Ці джерела заклали підвалини розвитку УВТ на науковій основі. Вони, фактично, стали першими кодифікованими реєстрами українських військових найменувань, викристалізувавши грані цілісної військової терміносистеми. Ця система створювалась з урахуванням національних традицій і міжнародної практики термінотворення, у т.ч. з використанням термінологічних надбань російської мови та за її посередницькою участю. Така впорядкованість виявляється як на структурному, так і на лексико-семантичному рівнях, простежуються у всіх структурних типах термінів: у термінах - простих словах, термінах-композицях, термінах-словосполученнях. Перші два типи творяться морфологічним та лексико-семантичним способами (більш продуктивним є морфологічний спосіб). У морфемній будові термінів, утворених засобами афіксації, оптимально закладені основи для структурної систематизації. Найпродуктивнішими є суфікси *-ач* та *-ник*, які утворюють віддієслівні деривати: *викидач*, *досилач*, *замикач*, *набивач*, *пробивач*, *протирач*; *глушник*, *заслонник*,

затримник, підпальник. Менш продуктивним є безсуфіксний спосіб - переважно віддієслівні похідні чоловічого і зрідка жіночого роду: *заряд, засув, перевісь* та ін. Відносно активною є давня модель «дієслівна основа + суфікс -л(о)»: *кружало, кресало, мірило, правило*. Всі названі вище деривати мають спільне словотвірне значення - означають предмет, за допомогою якого виконується дія.

Українські суфікси приєднувались не лише до власне українських основ, але й до запозичених, що засвідчило дериваційну гнучкість українських мовних засобів: *панцерник, гачок, шрубак*.

Особливого імпульсу для розбудови УВТ, зміцнення її системності надало активне освоєння інтернаціональних афіксів з властивою для них семантичною спеціалізацією: префіксів (префіксоїдів) *а-, авіа-, авто-, аеро-*; суфіксів *-іт/-ит, -аці(я), -ат-*: *авіація, аеростат, автомобіль, акумулятор, детонатор*. Активно ввійшли до структурної системи терміни-композиції, першою частиною яких є іменникова основа, а другою - дієслівна безсуфіксна *-мет* або *-мір*: *бомбомет, вогнемет, камнемет, кулет, міномет; водомір, далекомір, окомір*. У цих складних термінах закладена здатність точно виражати поняття шляхом бінарної семантичної мотивованості.

Виробленню системних відношень сприяв і семантичний спосіб творення, що був особливо продуктивним на початковій стадії. Він зберіг словотвірну активність і в період формування ВТ як системи наукових понять. Семантична деривація охоплювала широке коло перетворень: різного виду переноси (метафоричні, метонімічні, функціональні), зміни смислового обсягу (генералізація і спеціалізація значень), семантичні кальки. Найпоширенішою була метафорична номінація на традиційній базі назв антропоморфного чи зооморфного походження (частин людського чи тваринного організму). Така семантична трансформація є мовною універсалією: *крило* (літака), *корпус* (гранати, міни). У процесі вторинної номінації загальноновживані слова набували нового денотативно-сигніфікативного змісту і входили у нові парадигматичні ряди. Як військовий термін слово *корпус* виявляє своє парадигмозначення у групах слів *кільце, запалювач, загвіздок, прорізь, бойова пружина, капсуль-детонатор*, об'єднаних семою «*компоненти гранати*».

Розвиток семантичної структури слова часто зумовлює втрату зв'язку між вихідним і похідним значеннями. Автономність окремих семем, що розвинулися внаслідок метафоризації, може досягати такого ступеня, що вони виділяються в окремі лексеми, які стають омонімами до вихідного слова і входять у різні понятійні ряди: *порох* - «дрібні тверді

частинки, що зависають у повітрі; пил, курява» і *порох* «вибухова речовина».

Системність УВТ в 20-х роках ХХ ст. ще більше угрунтували терміни-словосполучення. Саме вони стали найпродуктивнішим джерелом неологізації української військової термінології, бо: а) складені найменування використовувались і раніше, однак як структурний тип в УВТ утвердились у вказаний період; б) у час інтенсивного науково-технічного розвитку термінам-словосполученням належить найбільша питома вага у структурній системі будь-якої мови, оскільки вони постійно зорієнтовані на адекватне віддзеркалення структури поняття. Це явище відбилося у згаданих вище словниках: *міна*-автоматична, автономна, денна, плавна, повзна, *фугаса*-донна, підводна, шрапнельна. Така родо-видова ієрархія понять засвідчила чіткий, регульований механізм термінотворення.

В УВТ періоду українізації рельєфно проступає національно-мовна самобутність, що помітно на тлі російської мови у: а) назвах-однословах, коли УВТ тяжіла до активного використання назв (часто «кованих») з прозорою внутрішньою формою: *чехол* - *покривець*, *подсумок* - *набійниця*, *португез* - *перевісь*, *піраміда* (для *оружя*) - *ставниця*; б) власне українських словотворчих формантах: *глушитель* - *глушник*, *заградитель* - *заслонник*, *двигатель* - *рушій*; в) історично успадкованій лексиці: *броня* - *панцер*, *патронташ* - *набійниця*; г) метафоризованих найменуваннях: *ствол* - *цівка*, *затялок* (приклада) - *стопа* (прикладу); г) експресивах, що мають переважно позитивно оцінні семи: *гарматка*, *шабелька*, *дробовичок* (окремі дериваційні форманти можуть одночасно поєднувати демінутивне та ідентифікуюче значення: *держалко* (деталь шаблі, за яку її тримають); *обушок* (вид холодної зброї); д) заміні композит власними словотвірними моделями – двокомпонентними конструкціями чи термінами-однословами: *боєприпасы* - *бойні припаси*, *самолет* - *літак*, *миноносец* - *торпедник*, *броненосец* - *панцирник*; е) звуженні сфери вжитку активних дієприкметників теп. часу, що є кальками відповідних російських лексем, і заміні віддієслівними прикметниками: *колющее оружие* - *колольна зброя*, *рубящее оружие* - *рубальна зброя*; е) у нерозкладних словосполученнях: *холодное оружие* - *січна зброя*, *холостой патрон* - *сліпий набій*, *шальная пуля* - *випадкова куля*.

Однак на початку 30-х років процес творення УВТ був штучно зупинений. Ще певний час (до 1939р.) він тривав у Галичині. Тут, зокрема, виходив військово-літературний журнал «Табір», в якому було затверджено спеціальний розділ з проблеми впорядкування і розбудови

УВТ. Концептуальний підхід редакції журналу базувався на теорії «обов'язкових відповідників». Таким способом, що відображав одну із тогочасних тенденцій - етнографічну, яка співіснувала з «європеїзаторською» (Ю.Шевельов), журнал прагнув наблизити УВТ до народної мови і увиразнити її національні риси. Проте часто надмірний пуризм призводив до штучного термінотворення.

Протягом 40-50рр. українська наукова мова практично не розвивалась. Що ж до УВТ, то вона генетично зберегла себе в українських військових формуваннях - дивізії «Галичина» та УПА. В основі військового лексикону цих формувань була термінологія УСС.

Помітна роль у розбудові української військової терміносистеми належить українській діаспорі. Розглянемо лише окремі видання. 1931р. у Парижі видано підручник генерал-хорунжого М.Капустянського, який, як зазначається у Передмові, знайомить «з модерними рядами зброї». Дещо пізніше - 1939р. - побачив світ «Німецький та український військовий словник» І.Пльницького-Занковича, виданий у Берліні. Особливостями цієї праці є:

а) реєстром німецьких термінів як репрезентантів передових наукових досягнень словник безпосередньо відновлював джерело поповнення УВТ. Звідси - насиченість термінами-словосполученнями, причому не лише двокомпонентними, зафіксованими в українській лексикографії раніше, але й трикомпонентними: *газова ручна граната, літак денного бомбардування*; б) використання дублетів (своєрідного глосарію): *авіація, летунство; автомат, саморух; біплян, двокрил; куля, стрільно*; в) прагнення шляхом калькування німецьких термінів знайти український рівноважник: *запальник - Zunder, протитанкова зброя - Tank - abwehrwaffe; легкий літак - Leichtflugzeug*; г) відмова від невиправданих, на думку автора, запозичень і заміна питомими існуючими назвами: *мірник - Visier, відпружник - Puffer, запискач - Klemme, давило - Presse*; д) використання авторських новотворів (особливо при встановленні класифікаційної видової ознаки): *двосідець, зчіпель, гармата на обороті, велетчоволітак, подразжний газ, сповзний гарматень*.

Отже, засадничі принципи термінотворення в діаспорі, як свідчить словник І.Пльницького-Занковича, були зорієнтовані на оптимальне використання виражальних засобів української мови. Незважаючи на дискусійний характер певних найменувань, він зміцнював національну військову термінологію.

Легалізація української наукової мови у 50-80 роках була позірною, бо постійно перебувала у силовому полі «теорії злиття мов». Певна

робота над створенням російсько-українських галузевих словників, що проводилась з 1959 до 1964рр., УВТ не торкнулася. Цей пласт літературної мови був вилучений з активного наукового вжитку. Його існування обмежувалось вкрапленнями в галузевих та історико-етимологічних словниках, а також художнім стилем, де використовувався регламентований і законсервований діапазон найменувань. Унаслідок непаритетної двомовності: а) витіснялись власне українські назви і замінювались або інтернаціоналізмами, або інтерсхіднослов'янізмами (фактично-фонемними кальками з російської мови): *держало - ефес, набійниця - патронташ, перевісь - портупья, прозірник - візир, загвіздох - чека, мірник - приціл, розбивач - бойок*; б) накидувались деривати, невластиві для українського словотворення: *окуття - оковка, виряд - екпіровка, держак, руків'я - рукоятка*; в) невинувато розширювались дублетні ряди (до існуючої в українській мові назви приєднувалась інша, освоєна російською мовою: *набій, патрон, набійниця, патронташ*; г) вводилась штучна семантична інтерференція назв з російської мови типу *ствол, башмак*, оскільки відсутність таких загальноживаних слів в українській літературній мові не створює умов для метафоризації. Їх термінологізованими відповідниками в українській мові є: *ствол (оружья) - цівка; башмак тормозной - гальмівний черевик*; г) використовувались редупліковані (подвійні) кальки, що виникли в результаті калькування російських термінів - у свою чергу кальок з іншомовних термінів: нім. *Luftflotte* - рос. *Воздушный флот* - укр. *Повітряний флот*; д) відбувалась орфографічна уніфікація з російською мовою: *граната, фугас, гаубиця* (у «Правописному словнику» Г.Голоскевича: *граната, фугас, гавбиця*) ППШ (пістолет-пулемет Шпагіна) - хоч укр: ПКШ (пістолет-кулемет Шпагіна; ВВ (взрывчатое вещество) - хоч укр: ВР (вибухова речовина); АСУ (автоматизированная система управления) - хоч укр: АСК (автоматизована система керування); е) утворювались термінологічні лакуни, оскільки в пору НТР виразниками ускладнених понять стають терміни-словосполучення. Саме складені номінації є основою професійних субкодів - рушіїв національної мови. Не маючи можливості розвивати ці субкоди на власній мовній основі, УВТ занепадала.

Її повноцінна розбудова стала можливою лише на сучасному етапі. На сьогодні можна виокремити дві тенденції у розвитку УВТ: перша базується на принципі т.зв. «реальної мови», сформованої у радянський період і відбитої у словниках та інших довідково-рекомендаційних виданнях. При всій їх суперечності, вони, безумовно, становлять певний

набуток української лексикографії. Засадничим принципом другої тенденції є відновлення автентичності в УВТ, що полягає в її дерусифікації, відновленні тезаурусу, активізації словотворчих ресурсів української мови. Цьому, безумовно, посприяло б використання і ретротермінології. Репрезентантом останньої тенденції є «Російсько-український словник для військовиків» А.Бурячка, М.Демського, Б.Якимовича. -Київ-Львів, 1995 (далі: СБДЯ). Певна річ, опору на власномовні ресурси не можна розглядати відрубно від міжнародної практики термінотворення. Цей вплив, закономірний і необхідний для кожної природно сформованої мови, відбив і СБДЯ. Його реєстр увібрав багато інтернаціоналізмів, передусім міжнародні терміноелементи *авіа-, авто-, аеро-, гідро-, гіпер-, термо-, радіо-*. Ці греко-латинські елементи переважно увійшли в українську мову через посередництво російської. Їх активне використання зумовлене: а) інтернаціоналізацією науки; б) міжнародним поширенням самих реалій (особливо в галузі військової техніки); в) тенденцією до уніфікації утворених найменувань; г) моносемічністю терміноелементів, які закріплюються за певними категоріями понять і зміцнюють структурну системність мови.

На сучасному етапі термінотворення активно використовуються терміни-аббревіатури (ТА). Серед термінів цього типу (часткових, ініціальних, комбінованих) переважають ініціальні аббревіатури. Вони скальковані з російської мови згідно з фонетико-орфографічними нормами сучасної української літературної мови й існують паралельно із симетричними словосполученнями: *оружие массового поражения (ОМП) - зброя масового ураження (ЗМУ), взрывчатое вещество (ВВ) - вибухова речовина (ВР)*.

Абсолютну більшість сучасної терміносистеми становлять складені номінації, утворені синтаксичним способом. Основне структурне ядро сучасної української терміносистеми - двокомпонентні терміни - словосполучення. Це переважно терміни, які за формально-граматичною структурою є підрядними (атрибутивними чи об'єктивними). Переважає модель «прикметник + іменник»: *балістична ракета, нейтронна зброя*. Двокомпонентні терміни-словосполучення стають базою для творення три- і багатокомпонентних термінів: *бойові припаси - гарматні бойові припаси, бойовий танк - основний бойовий танк*. Між довжиною термінів і частотністю їх уживання існує обернено-пропорційна залежність: чим довший термін, тим рідше його використання.

Таким чином, характер і динаміка розвитку термінології залежить як від екстра-, так і від інтралінгвальних умов. Будучи позбавленою

умов еволюції, українська військова термінологія виявила свою життєздатність і в той же час потребує подальшого вдосконалення і розбудови.

Основні положення дисертації відбиті в таких публікаціях автора:

1. Українська військова лексика у словнику української мови за ред. Б.Грінченка // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчя від дня народження С.Самійленка. -Запоріжжя, 1996. -С.170-173.

2. Метофоризація як засіб номінації в українській військовій термінології // Проблеми слов'янського термінознавства: Матеріали міжвузівської конференції. -Тернопіль, 1996. -С.

3. Сучасні проблеми військової термінології // Суспільствознавчі науки: Матеріали в зб. наукових праць. Книга III. -Луцьк, 1997. -С.153-156.

4. Українська військова лексика в Галичині на початку ХХ ст. // Матеріали III-ї краєзнавчої конференції. -Дрогобич, 1997. -С.181-187.

5. Українська військова термінологія в контексті українсько-польських соціально-політичних взаємин // Українсько-польські взаємини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції. -Івано-Франківськ, 1997. -С.

6. До питання становлення української військової термінології у соціолінгвістичному контексті 20-х років ХХ ст. // Українська термінологія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. -К., 1996. -С.56.

7. «Російсько-український словник військової термінології» С. та О.Якубських як система відображення української військової термінології. //Українська термінологія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. -К., 1996. -С.109.

8. Джерела і способи формування української військової термінології. // Проблеми слов'янознавства: Збірник статей. -Тернопіль, 1997 (в друці).

Яремко Я.П. Формування української військової термінології.-Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02. - українська мова, Львівський державний університет ім. І.Франка, Львів, 1997.

У роботі висвітлюється процес формування української військової термінології в плані її становлення і розвитку - від утворення семантичного ядра до вироблення на науковій основі чітко структурованої терміносистеми. Дослідження проводиться в діахронно-

зіставному контексті, де аналізуються умови і способи формування української військової термінології, встановлюються основні тенденції її розвитку, структурно-семантичні особливості.

Ключові слова: військова термінологія, лексико-тематичні групи, структурна системність, неологізація, інтра- та екстралінгвальні фактори.

Яремко Я.П. Формирование украинской военной терминологии. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - украинский язык, Львовский государственный университет им.И.Франко, Львов, 1997.

В работе отражается процесс формирования украинской военной терминологии в плане ее становления и развития - от образования семантического ядра до создания на научной основе четко моделированной системы. Исследование проводится в диахронно-сопоставительном аспекте, где анализируются условия и способы формирования украинской военной терминологии, определяются главные тенденции ее развития, структурно-семантические особенности.

Ключевые слова: военная терминология, лексико-тематические группы, структурная системность, неологизация, интра- и экстралингвистические факторы.

Yaremko Y.P. The Ukrainian Military Terminology Formation. -Manuscript.

The Candidate dissertation on Philology, speciality 10.02.01 - the Ukrainian language, Lviv Ivan Franko State University, 1997.

The work examines the process of the Ukrainian military terminology formation in terms of its establishment and development within the limits ranging from the origin of its semantic core component up to the creation of a scientifically grounded and clearly reproductive system. The research has been conducted in the diachronic and comparative modes. The conditions and means of the Ukrainian military terminology formation are under analysis here. The major tendencies of its development and structural and semantic peculiarities are well considered here as well.

The key words: military terminology, lexical and thematic groups, structural systems, neologizing, intra and extra linguistic factors.

Здано до набору 20.08.97. Підписано до друку 23.08.97.
Формат 60x84/16. Папір друкарський №1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,0 Ум.фарбовідбитків 1,29. Тираж 100. Зам.№1910

Комп'ютерний набір і верстка Олег Стечкевич (03244) 4-38-65
Друк ТзОВ «ВИМІР», 293720, м.Дрогобич, вул В.Великого, 19
тел. (03244) 3-77-19

AB 38.607